
Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana

2013 ~ 2015

GENERALITAT
VALENCIANA

Conselleria d'Educació,
Investigació, Cultura i Esport

JORNADES D'ARQUEOLOGIA DE LA COMUNITAT VALENCIANA

2013~2015

Jornades d'Arqueologia

de la **Comunitat Valenciana**

2013 ~ 2015

**GENERALITAT
VALENCIANA**

Conselleria d'Educació,
Investigació, Cultura i Esport

EDICIÓ

Direcció General de Cultura i Patrimoni
Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport
Generalitat Valenciana

COORDINACIÓ DE L'EDICIÓ

Consuelo Matamoros de Villa, Fernando E. Tendero Fernández,
Llorenç Alapont Martín i Joaquín Alfonso Llorens

© dels textos i il·lustracions: Els autors

FOTOGRAFIA DE COBERTA

Terracota procedent de La Cervera (La Font de la Figuera),
Museu de Prehistòria de València. Foto D. López Serrano

I.S.B.N. 978-84-482-6240-2

Dipòsit Legal V-1245-2018

MAQUETACIÓ

Pilar Mas Hurtuna

IMPRESSIÓ I ENCUADERNACIÓ

 martín gràfic · martingrafic.com

La Direcció General de Cultura i Patrimoni no es fa responsable de les opinions manifestades pels autors als seus articles.

ÍNDIX

Pròleg	11
CARMEN AMORAGA TOLEDO	
Presentació	13
CONSUELO MATAMOROS DE VILLA · FERNANDO E. TENDERO FERNÁNDEZ LLORENÇ ALAPONT MARTÍN · JOAQUIN ALFONSO LLORENS	
El enterramiento prehistórico de El Salvador (Onda, Plana Baixa, Castelló). Cronología absoluta y contextualización	15
GUSTAU AGUILELLA ARZO · CARME COCH I FERRIOL	
Escudelles ceràmiques amb decoració impresa i incisa de Vilafamés	23
GUSTAU AGUILELLA ARZO	
Excavaciones arqueológicas en el poblado de la Edad del Bronce del Cabezo del Polovar (Villena, Alicante)	29
FRANCISCO JAVIER JOVER MAESTRE · SERGIO MARTÍNEZ MONLEÓN · MARÍA PASTOR QUILES	
Orpesa la Vella (Orpesa del Mar, Castellón, España). Un asentamiento fortificado del Bronce medio y Bronce final en el litoral mediterráneo	41
FRANCESC GUSI I GENER · CARME OLÀRIA I PUYOLES · AMPARO BARRACHINA IBÁÑEZ CONSUELO GIMÉNEZ FERNÁNDEZ · FRANCISCO BURILLO MOZOTA	
Excavaciones arqueológicas en el yacimiento ibérico de La Cervera (La Font de la Figuera, Valencia)	55
DAVID LÓPEZ SERRANO · ANA VALERO CLIMENT · PABLO GARCÍA BORJA JOSÉ ANTONIO RODRÍGUEZ TRAVER · JAIME VIVES-FERRÁNDIZ SÁNCHEZ	
Nuevos enterramientos ibéricos en Castellón	69
ARTURO OLIVER FOIX	
Aproximación a la arquitectura ibera en el Alto Palancia	77
JOSE VICENTE LLOP GIL	
Intervenció de conservació–restauració d'un tram de muralla i dues torres del poblat de Sant Josep, la Vall d'Uixó	89
ANNA VICIACH I SAFONT · MARÍA LUISA ROVIRA GOMAR	

Elementos constructivos e influencias foráneas en los yacimientos ibéricos del Castellar de Higuieruelas y la Torrecilla de Calles (Los Serranos, Valencia)	99
JULIÁN ESPADA RODRÍGUEZ	
El Tossal de Manises (La Albufereta, Alicante). Intervenciones arqueológicas de 2013 y 2014	109
MANUEL OLCINA DOMÉNECH · ANTONIO GUILABERT MAS · EVA TENDERO PORRAS	
Una terrisseria edetana del segle I aC (Llíria, València)	123
FRANCISCO DE MANUEL RIOJA · ADRIÀ PITARCH TARRAMERA · SHEYLA SANCHO PERIS	
Nuevas perspectivas de la urbanística altoimperial romana. Ostia y su confronto con Valentia	133
JOSÉ FERRANDIS MONTESINOS	
El <i>balneum</i> oriental de Banys de la Reina de Calp. Actuaciones arqueológicas 2012-2013	147
ANA MARÍA RONDA FEMENIA · ALICIA LUJÁN NAVAS · VICENT SEVILA GARCIA	
La necrópolis de Orriols. Aproximación al estudio de un cementerio extramuros de la ciudad de Valentia	157
MARÍA ASUNCIÓN MARTÍNEZ PÉREZ	
Resultats preliminars de la novena campanya d'excavacions a la ciutat romana de Lesera (la Moleta dels Frares, Forcall-Els Ports)	163
FRANCESC-XAVIER DUARTE MARTÍNEZ · FERRAN ARASA I GIL LLEDÓ MOLINOS CARCELER · RAMIRO PÉREZ MILIÁN	
Un posible monumento funerario romano en Onda (Castelló)	173
JOAQUÍN ALFONSO LLORENS · ANA MIGUÉLEZ GONZÁLEZ	
Estudio preliminar de los materiales férreos de la villa romana de Sant Gregori (Burriana-Castellón) mediante RX	179
TATIANA DÍAZ MARTÍNEZ · JOSÉ ANTONIO MADRID GARCÍA JOSÉ MANUEL MELCHOR MONSERRAT	
Senda de l'Horteta. Nuevas aportaciones al estudio de un asentamiento visigodo	191
RAFAEL MARTÍNEZ-PORRAL · MANUEL MOLINA GAREL · GUSTAVO NUÑEZ CALVO MIQUEL ROSSELLÓ MESQUIDA · ELISA GARCÍA-PRÓSPER · MANUEL POLO CERDÁ ISABEL GARCÍA VILLANUEVA	
Estudio antropológico de las necrópolis visigoda e islámica de La Almoína (Valencia)	205
KOUIDER DJILALI BELOUFA	

La necrópolis islàmica de la UE 3 del PGOU de Lliria	217
LLORENÇ ALAPONT MARTÍN · FRANCISCO DE MANUEL RIOJA SÁNCHEZ SHEYLA SANCHO PERIS	
Excavación arqueológica en el acceso al palacio del Castell d'Onda (Castelló). Campaña 2014	227
ANA MIGUÉLEZ GONZÁLEZ · JOAQUÍN ALFONSO LLORENS	
Arqueologia submarina d'època andalusina a la costa de Xàbia (Marina Alta)	237
JOAQUIM BOLUFER MARQUÉS · AGUSTÍ RIBERA GOMES	
Resultats de les darreres intervencions arqueològiques a la Moreria de Borriol (Plana Alta)	251
NEUS ARQUER I GASCH	
La casa dels Xolbi: un palauet gòtic a la vora del portal de la Mar	263
JOAQUIM BOLUFER MARQUÉS · JOSEP CASTELLÓ MARÍ · ANA CASTAÑO LLADRÓ	
La «torre» de la Torre d'en Besora (Alt Maestrat, Castelló)	275
FRANCESC-XAVIER DUARTE MARTÍNEZ	
Primeres dades del seguiment arqueològic realitzat al castell de Peníscola (planta baixa, dependències pontifícies i plaça d'armes)	289
FERRAN FALOMIR GRANELL · MARÍA JOSEFA BALAGUER DEZCALLAR	
L'entorn del Palau-Castell de Betxí. Noves dades arqueològiques a partir de les obres de remodelació de la plaça Major	301
GUSTAU AGUILELLA · XAVIER MESADO · LOURDES BOIX · CARLES GRAU	
El palau dels Santjoan de Cinctorres (Els Ports, Castelló): memòria d'una recuperació	309
AMPARO BARRACHINA IBÁÑEZ · MANUEL BURDEUS RUBERT	
Estudios arqueológicos murales en el monasterio de Sant Vicent de la Roqueta, Valencia. Primeros resultados	321
MIQUEL ROSSELLÓ MESQUIDA · MARÍA LUISA SERRANO MARCOS	
Les rajoles pintades del castell-palau de Benissanó (València)	333
FRANCISCO DE MANUEL RIOJA	
Testares de la Real Fábrica del Conde de Aranda en la Ciudad Deportiva de l'Alcora (Castellón)	343
ANA OLLER JIMÉNEZ	

El asedio y bombardeo del castillo de Oropesa por las tropas francesas en 1811 a partir de la arqueología	355
SERGI SELMA CASTELL · LUIS LOZANO PÉREZ · FRANCESC-XAVIER DUARTE MARTÍNEZ	
Retornant als orígens. Viviendas andalusíes de Onda	365
LLUÍS BORT I CEREZO	
El poder de evocar de la arquitectura contemporánea. La intervención en el palau-castell de Betxí	377
PASQUAL HERRERO · MARÍA AMPARO SEBASTIÁ · EDUARDO J. SOLAZ FERNANDO NAVARRO · VÍCTOR MUÑOZ	
Patrimonio arquitectónico en Sant Joan d'Alacant: preservación de las viviendas residenciales decimonónicas	385
MARÍA-TERESA RIQUELME-QUIÑONERO	
Patrimonio arquitectónico: el uso social del espacio en las viviendas residenciales de la huerta de Mutxamel (siglos XVIII-XIX)	395
MARÍA-TERESA RIQUELME-QUIÑONERO	
Recuperación de la fábrica La Campaneta. Onda, Castellón	407
PASQUAL HERRERO · MARÍA AMPARO SEBASTIÁ EDUARDO J. SOLAZ · FERNANDO NAVARRO · VÍCTOR MUÑOZ	
Conservación y difusión del patrimonio industrial de Quart de Poblet (Valencia): La Antigua Fábrica «Aceites Andrés»	415
JOSÉ MARÍA MÉNDEZ PÉREZ · ANDREA MORENO MARTÍN · LORENA NÚÑEZ	
Territorio y arqueología: los caminos ganaderos de Castellón de la Plana	425
MANUEL BURDEUS RUBERT · ROSA BAUTISTA BETORET NEUS ARQUER GASCH · AMPARO BARRACHINA IBÁÑEZ	
El calzado lobero-ballenero de los hallazgos arqueológicos del Archipiélago Shetland del Sur (Antártica)	435
GERUSA DE ALKMIM RADICCHI	
Conservación-restauración de colecciones en el Museu de Belles Arts de Castelló: Las TIC para mejora de capacidades	441
REYES SILVESTRE MARDOMINGO	
El Museo de L'Alcúdia de Elche	447
MERCEDES TENDERO PORRAS · ANA M.ª RONDA FEMENIA · ALEJANDRO RAMOS MOLINA RAFAEL RAMOS MOLINA · DIEGO PEÑA DOMÍNGUEZ	

El proyecto museográfico del Museo Histórico de Aspe (Alicante)	457
MARÍA T. BERNÁ GARCÍA	
El proyecto <i>Villa Cornelius</i>: excavación, investigación, publicación y exposición	465
ROSA ALBIACH DESCALS · AQUILINO GALLEGO ÚBEDA · ELISA GARCÍA-PRÓSPER	
Gestió i recuperació d'un jaciment arqueològic abandonat. La vil·la romana de l'Almadrava, als Poblets	477
JOSEP ANTONI AHUIR DOMÍNGUEZ	
El proyecto del Museo de la Villa de Sax y el futuro de la gestión del patrimonio sajeño	483
ALBERTO OCHOA GARCÍA	
La Ruta de los Castillos de Alicante. Un proyecto de turismo cultural encaminado al club de producto turístico	493
ROSARIO NAVALÓN GARCÍA · SAMUEL MARTÍNEZ MARTÍNEZ FERNANDO E. TENDERO FERNÁNDEZ	
<i>I Curso de Arqueología Práctica</i> de la Universidad de Alicante. La excavación de las Termas Occidentales de <i>Ilici</i> (L'Alcúdia, Elx)	505
MERCEDES TENDERO PORRAS · ANA M.ª RONDA FEMENIA	
Realidad Aumentada y didáctica del patrimonio: El ejemplo del Museo de Burriana	513
JOSÉ MANUEL MELCHOR MONSERRAT · ALICIA CABRERA GARCÍA · JOSÉ MARTÍNEZ USÓ	
Presentant ArqueUA: associació estudiantil arqueològica	519
SONIA CARBONELL PASTOR · OCTAVIO TORRES GOMARIZ	

PRÒLEG

La publicación de las Actas de las *Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana* es una de las actividades que representa fielmente una de las competencias que se pretenden desarrollar, potenciar y apoyar desde la Dirección General de Cultura y Patrimonio de la Generalitat Valenciana, como es la difusión de las investigaciones realizadas en el patrimonio cultural, en este caso arqueológico, de la Comunitat Valenciana.

Además, la realización de estas Jornadas son un claro ejemplo de la descentralización de la cultura, línea de acción prioritaria de esta Dirección General, por cuanto se han realizado seis ediciones repartidas a lo largo del territorio: tres en Valencia (I, II y V, años 2012, 2013 y 2016), una en Castellón (IV, en 2015) y dos en Alicante (III y VI, años 2014 y 2017). Ese es el camino que queremos y debemos seguir, al realizarse anualmente en las capitales de las tres provincias de forma rotatoria, contando con la inestimable colaboración de las administraciones provinciales y locales, actores principales en la investigación, conservación, puesta en valor y difusión del patrimonio arqueológico existente en sus respectivos territorios.

Por supuesto somos conscientes de que no es un camino nuevo, pero es lo que consideramos como idóneo para que todo nuestro territorio se sienta reconocido y valorado por igual desde la administración autonómica y, además, absolutamente necesario porque todo el patrimonio cultural existente en nuestros municipios tenga las mismas oportunidades de investigación, protección, conservación y, por supuesto, difusión.

Desde la Dirección General de Cultura y Patrimonio, queremos felicitar a las Secciones de Arqueología de los Colegios de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias de Alicante y Valencia-Castellón, por organizar estas jornadas anuales en las que se presentan los resultados de las investigaciones arqueológicas, llevadas a cabo en la Comunitat Valenciana o en el exterior, realizadas por equipos integrados por investigadores valencianos. Este tipo de encuentros entre profesionales siempre debe de ser respaldado y por ello, debemos seguir apoyando la continuidad de las mismas y por supuesto la publicación de las actas resultantes.

Un claro ejemplo de ello es esta publicación, en la que se recogen las actas de las II, III y IV jornadas (años 2013, 2014 y 2015), en las que se recopilan 50 artículos de una variada cronología y temática que muestran los resultados de las recientes investigaciones relacionadas con el patrimonio arqueológico y cultural de la Comunitat Valenciana.

Por último, quiero reiterar mi felicitación a los organizadores por el éxito de convocatoria de estas Jornadas y por la calidad científica y técnica de esta publicación, y agradecerles la oportunidad que han dado a la Dirección General de Cultura y Patrimonio para que participe activamente en la realización y publicación de las mismas.

PRESENTACIÓ

Les Seccions d'Arqueologia dels Col·legis de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències d'Alacant i València-Castelló van començar l'any 2012 a col·laborar conjuntament en l'organització d'unes jornades anuals d'arqueologia que serviren com a lloc de trobada, presentació de novetats i fòrum de debat per a un ampli ventall de professionals que, des de l'administració pública o l'àmbit professional liberal o empresarial, treballaven en la recuperació, investigació, conservació i difusió del patrimoni cultural de la Comunitat Valenciana.

Per això, pràcticament des del principi de la col·laboració, les directives de les Seccions d'Arqueologia van decidir que les jornades se celebrarien al desembre i tindrien un caràcter ampli, no limitat a l'arqueologia, sense ser obstacle el títol de les jornades, sinó que abastara el patrimoni cultural en general i donara cabuda d'aquesta manera a restauradors, enginyers, historiadors, experts en turisme, informàtics, antropòlegs, etc., tots units per la seua activitat professional centrada en el patrimoni. I també havien de tindre un caràcter rotatori, per a descentralitzar l'activitat de la ciutat de València i poder fer partícips a Alacant i Castelló de la seua organització. D'aquesta manera, les II Jornades d'Arqueologia es van celebrar en 2013 al Museu de Prehistòria i de les Cultures de València; les III Jornades al MARQ d'Alacant, i les IV Jornades al Museu de Belles arts de Castelló.

El present volum recull les actes d'aquestes tres edicions de les Jornades d'Arqueologia, en les quals hi ha cinquanta articles de diferents temàtiques, períodes històrics i àmbits geogràfics, triats de les més de cent comunicacions i pòsters que es van presentar en el seu moment. Ha sigut una realitat gràcies a la voluntat expressada per la directora general de Cultura i Patrimoni, Carmen Amoraga, en l'acte de presentació de les IV Jornades d'Arqueologia a Castelló, quan va comunicar que la Direcció General es faria càrrec de l'edició dels continguts de les jornades. Aquest anunci no va fer més que reforçar l'estreta col·laboració existent entre la seua institució i els col·legis professionals, representats per les Seccions d'Arqueologia. Des d'aquell moment, comencem a treballar en els continguts de les actes que havien de recollir les intervencions de les tres últimes jornades pendents de publicar i que corresponien als anys 2013, 2014 i 2015, buscant en el nostre cas la territorialitat de la Comunitat Valenciana, doncs fan referència a les jornades celebrades a València, Alacant i Castelló, respectivament.

Aquestes línies també ens serveixen per a agrair el suport oferit per nombroses persones i institucions sense les quals no es podrien haver realitzat ni les jornades ni les presents actes. En primer lloc hem de destacar el suport prestat per la Direcció General de Cultura i Patrimoni, com s'ha indicat anteriorment. Els Col·legis Oficials de Doctors i Llicenciats d'Alacant i València-Castelló, representats en les persones del degà Francisco Martín-Irles i de la degana María Jesús Recio, respectivament, així com d'Esmeralda Chust i María José Burguete, administratives dels CDL, han suposat un suport bàsic i necessari per al funcionament de les seccions d'arqueologia en la seua activitat quotidiana, així com per al desenvolupament de les Jornades d'Arqueologia. De la mateixa manera, és necessari recordar l'estreta col·laboració amb els directors de les institucions que van acollir les jornades: a València, Helena Bonet, directora del Museu de Prehistòria de la Diputació de València; a Alacant, Manuel Olcina, director tècnic i Josep Albert Cortes, director gerent del MARQ de la Diputació d'Alacant; i a Castelló, Ferran Olucha, director del Museu de Belles Arts de Castelló i Artur Oliver, cap del Servei d'Arqueologia de la Diputació de Castelló. Finalment, durant el desenvolupament de les jornades també va ser imprescindible la col·laboració d'Araceli Guardiola, Ana Miguélez, Sheyla Sancho, Pedro Corredor i Sergi Martínez, pertanyents a les Seccions d'Arqueologia d'Alacant i València-Castelló, respectivament, perquè aquestes foren un èxit tant en organització com en públic assistent.

Per a finalitzar, no podem més que felicitar-nos per veure editada la present obra que permet la perduració en el temps dels continguts d'aquelles jornades d'arqueologia dels anys 2013, 2014 i 2015. En elles es van aportar noves dades històriques al nostre important patrimoni cultural valencià, fruit de l'excel·lent treball dels professionals, molts d'ells integrats en les Seccions d'Arqueologia dels col·legis oficials. L'interès demostrat per la Direcció General de Cultura i Patrimoni i dels seus tècnics Montserrat López Piñol i Vicente Juan Albuixech Novella perquè aquesta publicació veja la llum, ens anima a continuar treballant en les futures jornades d'arqueologia, la seua publicació, i en la difusió del patrimoni cultural.

CONSUELO MATAMOROS DE VILLA · Direcció General de Cultura i Patrimoni

FERNANDO E. TENDERO FERNÁNDEZ · Secció d'Arqueologia. CDL Alacant

LLORENÇ ALAPONT MARTÍN, JOAQUÍN ALFONSO LLORENS · Secció d'Arqueologia. CDL València-Castelló

Resultats preliminars de la novena campanya d'excavacions a la ciutat romana de *Lesera* (la Moleta dels Frares, Forcall - Els Ports)

FRANCESC-XAVIER DUARTE MARTÍNEZ* · FERRAN ARASA i GIL**
LLEDÓ MOLINOS CARCELLER*** · RAMIRO PÉREZ MILIÁN****

*SArq-Serveis d'Arqueologia; xesco@sarq.es

**Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València; ferran.arasa@uv.es

***Projecte Filigranna; lidon.molinos@gmail.com

****NOVERINT, Coop. V; noverint.ramiro@gmail.com

RESUM: Presentem un avanç dels principals resultats obtinguts en la darrera campanya d'excavacions que tingué lloc l'any 2015 al Sondeig 8 de la Moleta dels Frares (Forcall, els Ports), que s'identifica amb el municipi romà de *Lesera*. Els treballs han permès documentar l'existència de diverses fases d'ocupació en aquesta zona. En primer lloc, sobre la roca s'han trobat restes dels períodes ibèric i iberoromà, sobre les quals s'edificà un espai possiblement obert i una gran habitació entre el final del segle I i el principi del II dE. En aquests dos ambients s'ha pogut provar l'existència de tres fases constructives, fins que s'abandonen cap al final del segle III o principis del IV dE. Amb posterioritat, en els segles X-XI, aquesta zona serà ocupada per una necròpolis andalusina possiblement en relació amb una alqueria pròxima no localitzada.

PARAULES CLAU: Ciutat romana, *Lesera*, ibèric, necròpolis, andalusí.

ABSTRACT: We present an advance of the main results obtained in the last excavation campaign that took place in 2015 to the Sounding 8 of La Moleta dels Frares (Forcall, Els Ports), which is identified with the Roman municipality of *Lesera*. The work has documented the existence of several phases of occupation in this zone. In the first place, remains of the Iberian and Iberian-Roman periods have been found on the rock, on which it was built a possibly open space and a large room between the end of the 1st century and the principle of the IIth century AD. In these two ambients it has been possible to prove the existence of three constructive phases, until they are abandoned towards the end of the 3rd century or early IVth century AD. Subsequently, in the X-XI centuries, this area was occupied by an Andalusian necropolis possibly in relation to a not located farm.

KEY WORDS: Roman city, *Lesera*, iberian, necropolis, andalusian.

Introducció

La intervenció arqueològica es desenvolupà dins del Pla Formatiu de peons auxiliars en Arqueologia del Taller d'Ocupació organitzat per la Mancomunitat Comarcal dels Ports l'any 2015. Les excavacions formaren part de les pràctiques dels alumnes d'aquest

taller i tingueren lloc de manera discontinua entre els dies 16 de març i 22 de juliol¹. L'actuació consistí en la continuació dels treballs començats en els anys 2008-2009 als sondeigs 6 i 8 (Arasa, 2009a), situats al sector nord de la plataforma inferior de la formació rocosa sobre la qual es troba el jaciment (fig. 1). En aquesta comunicació ens centrarem en els

1 Els alumnes foren els següents: Susana Arribas Casado, Joaquín Bono Querol, Lledó Molinos Carceller, Ana Mª Molinos Querol, Javier Monfort Mestre, Ramón M. Pascual Bordás, Rocío Roda Vicente, Francisco J. Rovira Marín, Rosalía Ruiz García, Mircea Stan i Guillermo Viñals Rallo. A tots ells els volem agrair l'interès i entusiasme en les tasques d'excavació. Francisco J. Hernández García i José M. de Antonio Otal col·laboraren en els darrers moments de l'excavació i en el colgament del Sondeig 8, una vegada havia finalitzat el taller.

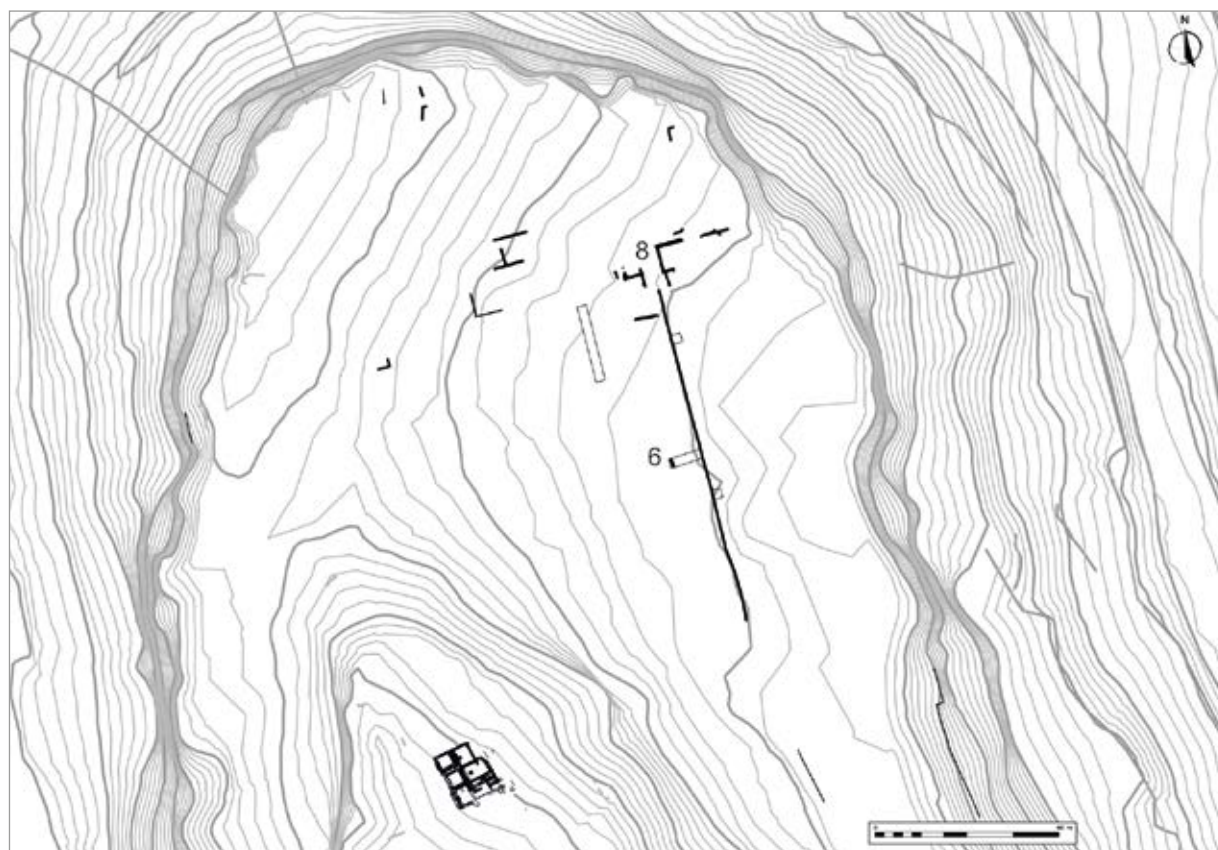

FIGURA 1. Plànol topogràfic del sector nord de la Moleta amb la localització dels sondeigs 6 i 8.

treballs desenvolupats al Sondeig 8, ja que per raons de temps el Sondeig 6 no es pogué acabar (Pérez, Duarte i Arasa, 2015: 269). Les conclusions que exposem tenen un caràcter provisional, atès que encara no han finalitzat els estudis de tots els materials recuperats². Per aquesta raó, exposarem una síntesi sobre l'evolució històrica que es desprèn de l'anàlisi de la seqüència estratigràfica, dels fets constructius registrats i de la datació dels materials arqueològics recuperats.

Tot l'extrem nord del cos inferior de la Moleta, constituït per una plataforma inclinada cap al SE, ha perdut el sediment i està format per la roca viva. Doncs bé, el Sondeig 8 està situat a la zona NE d'aquest sector, als peus de la superfície rocosa, en una franja de terreny orientada OSO-ENE que no fou abancalada, a 4 m al nord de l'extrem del tram septentrional d'*opus caementicium* del mur de contenció de la terrassa central. En aquesta zona es veien alguns murs trobats en unes excavacions realitzades l'any 1958 per un grup local d'aficionats, d'on procedien les peces esmentades en la seua correspondència –algunes d'elles senceres o molt completes– que passaren a formar part de l'antiga Exposició Històrica

Municipal, avui en part conservades a la Col·lecció Museogràfica Municipal (Arasa, 1987: 26, n. 34)³.

En la campanya del 2008 començà a excavar-se un espai de 4,20 m d'amplària i una longitud mínima de 4,6 m que denominem Ambient 1, que estava delimitat per murs excepte pel costat sud, i es prolongava cap a l'est en un altre espai per on continuaren els treballs que denominem Ambient 2. La troballa d'una necròpolis andalusina sobre els nivells romans, de la qual s'excavaren quatre enterraments (UUEE 802, 803, 808 i 813), va alentir els treballs, que continuaren en la campanya del 2009. L'Ambient 1 estava delimitat a l'oest pel mur UE 806, que en la seua meitat nord es troba arrasat; a l'est pel mur UE 805; i al nord pel mur UE 807, al costat oest del qual s'obria el llindar d'una porta d'1,90 m de llum. Aquest estava relacionat amb un paviment desaparegut, del qual resta el paquet de preparació (UE 810) que pot datar-se a partir del 220/230 dE per la presència de ceràmica TSA C. Per davall d'aquest llindar es trobà una petita canal d'*opus signinum* (UE 816) que estava construïda directament sobre la roca natural. En finalitzar aquesta campanya només s'havia pogut excavar la franja adjacent al mur UE 807, on s'identificà la preparació UE 814 que habilitava el paviment UE 810.

2 Resten per realitzar els estudis faunístics (tret dels malacològics), els antracològics i els carpològics.

3 Segurament podem identificar aquesta acció a l'Ambient 2 en una fossa (UE 831), detectada ja des de la superfície.

L'Ambient 1

L'objectiu inicial d'aquesta campanya fou completar l'excavació d'aquest ambient. Inicialment s'exhumaren les restes de dos individus adults (UUEE 803 i 822) i un altre d'infantil (UE 825) de la necròpolis andalusina. Com els dos que s'havien exhumat en les campanyes de 2008 i 2009 (UUEE 802 i 808), els individus adults presentaven una orientació general de l'esquelet O-E (cap-peus), es trobaven en posició decúbit lateral dret i tenien el cap mirant cap al S-SE; i l'individu infantil tenia aquesta mateixa orientació, però estava dipositat en decúbit supí. Una orientació com aquesta pot ser pròpia d'una necròpolis de l'època califal, quan els difunts miren cap a Còrdova, tot i que aquesta interpretació ha de comptar amb un altre suport cronològic.

Una vegada finalitzats els treballs d'exhumació, es continuà amb l'excavació de la UE 814, que havia començat a excavar-se l'any 2009. Aquesta s'assenyava directament sobre la roca, que ací està inclinada cap al sud, de manera que en aquesta direcció la potència era major. A mesura que l'excavació avançava cap al sud anaren apareixent noves unitats d'amortització que cobrien l'esmentada canal UE 816. A la UE 814 aparegueren dues monedes: un as ibèric d'*Illirta* que data de la primera meitat del segle I aE i una imitació d'un antoninià de Claudi II (ca. 268-270)⁴.

Aquesta troballa és de gran interès, ja que permet precisar un poc més la datació de la darrera etapa d'ocupació d'aquest sector, que fins ara venia donada per la presència d'algun fragment de TSA C.

La canalització UE 816, en el rebliment de la qual s'ha trobat algun fragment de ceràmica TSI, pertany a una fase anterior a la construcció del mur UE 807 i del consegüent tancament de l'Ambient 1 pel nord, però la seua datació no és segura. Podria ser el testimoni d'una fase coetània de la reestructuració del sector i la construcció del complex forense al principi de l'Imperi, o estar associada a la construcció de l'Ambient 1. Aquest pot datar-se a partir del començament del segle II per la troballa d'alguns fragments de ceràmica TSA A a la rasa de cimentació (UE 812) del mur que el tanca pel costat oest (UE 806). Com veurem més endavant, aquesta datació és pròxima a l'obtinguda a la rasa de cimentació del mur UE 805 que el tanca per l'est i pertany a l'Ambient 2, situat al costat est, on s'ha trobat TSH.

La funció de l'Ambient 1 és incerta, tot i que podria haver estat inicialment un espai obert entre l'edifici situat al costat oest, al qual pertany el mur UE 806, i el situat a l'est que correspon a l'Ambient 2, al qual pertany el mur 805; podria tractar-se d'un carrer en direcció N-S o d'un pati que estaria delimitat per aquests dos murs (fig. 2). Posteriorment, cap al final

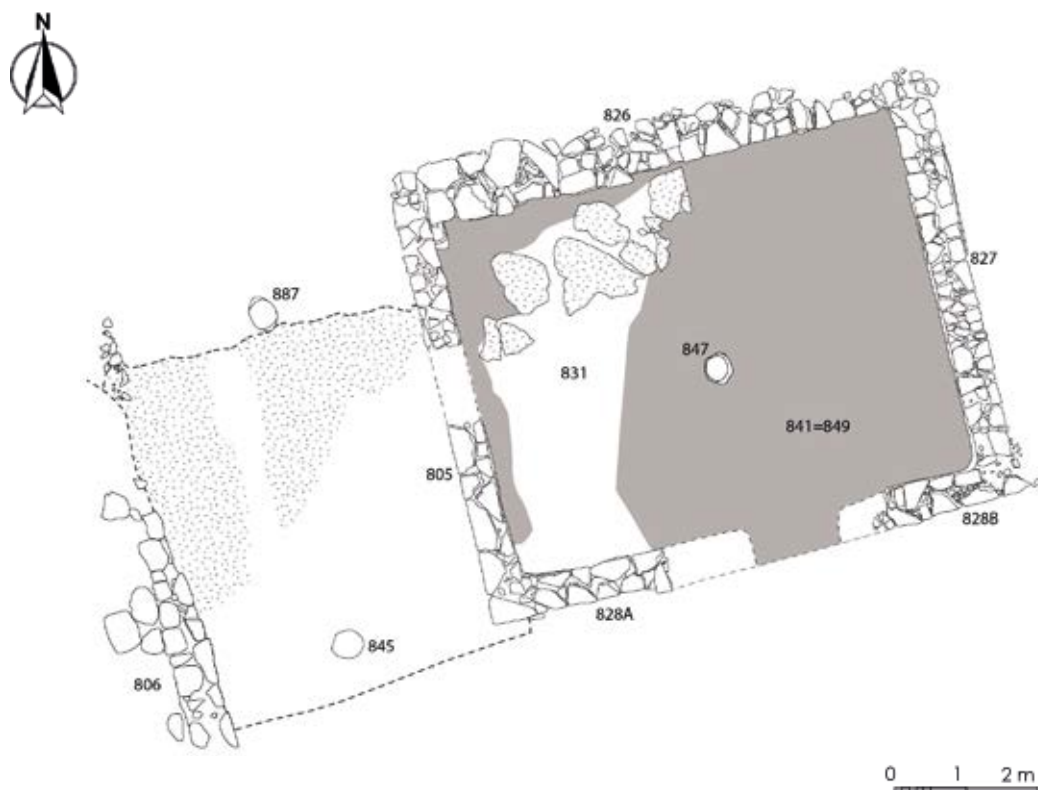

FIGURA 2.
Planta dels ambients 1 i 2 en la segona fase d'ocupació.

4 Agraïm al professor P. P. Ripollès Alegre la seua ajuda en la classificació d'aquestes monedes.

FIGURA 3.
L'Ambient 1 amb
els murs i les bases
de columna.

del segle III, aquest espai es tanca pel costat nord amb la construcció del mur UE 807, que presenta una factura diferent dels anteriors i incorpora una base de columna (UE 887) que s'assenta sobre la roca. Aquesta podria haver format part d'un porxo obert a l'oest de l'esmentat Ambient 2, al qual també podria pertànyer una segona base de columna (UE 845) situada més cap al sud i alineada amb aquella (fig. 3). Com en el mur UE 805, també en la cimentació d'aquesta base es trobaren fragments de ceràmica TSH. En conjunt, la canalització UE 816, els murs laterals UUEE 805 i 806 de l'Ambient 1 i l'hipotètic porxat al qual pertanyien les bases UE 845 i la integrada en el mur UE 807 tenen exactament la mateixa orientació, NNO-SSE, que al seu torn és la del gran mur de contenció de la terrassa central que comença un poc al sud, de manera que podem veure com al llarg dels segles en aquesta zona es manté la mateixa orientació de la trama urbana.

El mur UE 807 que tanca aquest ambient pel costat nord està adossat al mur que el tanca per l'est (UE 805) i no es troba alineat amb el mur UE 826 que tanca pel costat nord l'Ambient 2, sinó un poc avançat cap al sud. La construcció d'aquest mur i la seua porta, tancant un espai que inicialment havia estat obert, deu correspondre a la darrera fase constructiva d'aquest ambient. En la preparació (UE 810) del paviment que hi estava associat, que havia desaparegut, les ceràmiques més modernes que es van trobar són alguns fragments de TSA A. Com que aquest nivell es trobava sobre la UE 814, on aparegué l'esmentada moneda de Claudi II, aquesta fase ha de datar-se en un moment posterior que pot situar-se cap al final del segle III o ja a principis del IV.

Finalment, tallats per la meitat sud de la canalització i la base de columna UE 845, aparegueren nivells que només proporcionaren ceràmica protohistòrica feta a mà (Ferro antic/Ibèric antic) i algun fragment de ceràmica ibèrica tornejada del tipus A.

Aquests nivells, unificats dins de la UE 835, s'assentaven directament sobre la roca i es recolzaven en les estructures UUEE 838 i 860, que també es trobaven sobre la roca. Es tracta, possiblement, de restes d'època preromana (ibèriques), fortament alterades per les activitats constructives posteriors, l'estudi de les quals deixarem per a una altra ocasió.

Entre els materials trobats destaquen tres fragments de dos braçalets de la UE 814 –la mateixa en què es trobà l'antoninià–, un d'ivori i l'altre de lignit (Pérez, Duarte i Arasa, 2015: 274), una varietat de carbó mineral de textura semblant a la de la fusta, però més trencadissa i no tan compacta com l'atzabeja⁵ (fig. 8). En la campanya de 1960 realitzada per Enric Pla a la *domus* de l'extrem nord de la plataforma superior es trobà una peça d'aquest mateix material, part d'un disc pla de vora motllurada i 7 cm de diàmetre que pot interpretar-se com un element ornamental o de tocador (Arasa, 1987: 35 i 64, núm. 143, fig. 15, lám. XX).

L'excavació d'aquest Ambient 1 suposà l'extracció de tot el sediment antròpic, de manera que es completà la seqüència estratigràfica documentada en els anys 2008, 2009 (Palmer), i 2015 (Duarte, Molinos i Pérez) (fig. 4).

L'Ambient 2

L'àrea excavada s'amplià cap a l'est fins a comprendre en la seua totalitat una habitació de planta rectangular que denominem Ambient 2, que estava igualment afectada per l'excavació de l'any 1958. Aquest està delimitat pels murs UE 805, 826, 827 i 828-A i 828-B, dels quals el primer és mitger amb l'Ambient 1. Les seues dimensions són 6,65 x 5,73 m i la superfície construïda de 38,10 m². Ací també es documentaren diverses estructures d'ocupació corresponents a la fase preromana, però ara sí, amb

Fase	Ambient	UUEE associades	Període/datació	Material	Observacions
Primera	1	835?, 838 i 860	Ibèric	Ceràmica a mà i a torn	
	2	868, 879, 880	Ibèric	Ibèrica classe A	
		868, 876, 877, 878	Ibèric	Ibèrica classe A	
Segona	1	815/816	Primera meitat s. I dE?	TSI	
	2	805, 826, 827 i 828-A i B, 841=849 i 847	Segles II- III dE	TSH, TSA A i africana de cuina	
Tercera	1	805, 845 i 887	Segle II dE	TSH	
		806 i 830	Primera meitat s. II dE	TSH i TSA A	Perdura 805
	2	842 i 843	Segles II- III dE	TSH i africana de cuina	Perduren 805, 826, 827, 828A-B, 841 i 847
	1	807 i 810	Final s. III/principi s. IV	Antoninà de Claudi II i TSA C	Perduren 805 i 806
Quarta	2	824, 829, 835, 836 i 837	Segle III dE?	TSA A	

FIGURA 4. Relació de les diferents fases documentades als ambients 1 i 2, amb les estructures associades, la seua datació i el material més significatiu.

nivells de trànsit de terra piconada (UUEE 878 i 879) associats a llars (UUEE 877 i 880) de cronologia ibèrica. D'aquests, el nivell d'ocupació del terra UE 879 i la llar UE 880 estigueren en ús de manera sincrònica amb el mur UE 868, que degué ser coetani del mur UE 838 de l'Ambient 1, malgrat no estar connectats físicament, segons pot deduir-se de la seua cota, per trobar-se també assentat directament sobre la roca i per la seua disposició formant un angle recte respecte d'aquest, en el qual recolzen nivells amb presència exclusiva de materials ibèrics. Per tant, tot i que tampoc aprofundirem ara en l'anàlisi de les restes del període preromà, cal assenyalar que ací es documentaren fins a dues fases consecutives d'ocupació durant el període Ibèric.

La data de construcció d'aquest Ambient 2 ve donada per les ceràmiques trobades a les rases de cimentació UE 853-A del mur 826, UE 865 del mur UE 827 i als fonaments del mur UE 828-B, on aparegueren alguns fragments de TSH que la situen a partir de l'època flàvia. Aquesta datació és pròxima a l'obtinguda a l'Ambient 1 (tercera fase), on com hem vist el mur que el tanca pel costat oest (UE 806) ha de datar-se a partir del principi del segle II. En el primer paviment trobat en aquest ambient (UE 841/849) hi ha alguns fragments de TSA A i ceràmica africana de cuina que han de datar-se ja en el segle II dE, de manera que fóra possible una datació més tardana d'aquesta construcció.

La significativa aparició de fragments de materials ceràmics de cronologia anterior en els nivells de rebliment i anivellament per a la preparació dels paviments (UUEE 849 i 859), deu correspondre a una fase constructiva que podria ser coetània de la canal

UE 815 de l'Ambient 1 i hauria estat arrasada amb la nova construcció de finals del segle I/principis del II. Entre ells figuren tres fragments de la vora d'una copa de TSI decorada en la qual es pot llegir incomplet el segell intradecoratiu *Saturn[inus]*, procedent d'Arezzo, que s'atribueix a *M. Perennius* i es data entre el 15 aE i 30 dE (Oxé i Comfort, 2000: núm. 1409). En la mateixa UE 849 es van trobar també un altre segell del terrissaire Resti[tutus] (Oxé i Comfort, 2000: núm. 1703) de principis del regnat de Tiberi i un tercer il·legible *in planta pedis* d'aquesta mateixa època. Aquesta hipòtesi es veu reforçada per l'aparició de material laterici i restes molt esmicolades de pintura mural i motlures de guix que, sense dubte, han de correspondre a alguna fase anterior que caldria datar en els regnats d'August-Tiberi i relacionar amb l'esmentada reorganització d'aquest sector amb motiu de la construcció del complex forense.

L'Ambient 2 tenia el seu accés a través d'una porta oberta al sud d'1,25 m de llum situada al centre del mur UE 828 (fig. 2), i comptava amb una columna assentada sobre la base UE 847 localitzada al bell mig de l'habitació i un paviment de terra piconada amb graves (UE 841=849). Aquest espai presenta dues fases constructives més que poden identificar-se a partir de la seqüència estratigràfica i la lectura dels paraments arquitectònics conservats. En primer lloc, es construí un barandat de tàpia (UE 842) de 32,5 cm de grossària disposat longitudinalment des del mig de la porta fins al mur 826, que respectà la base de columna i suposà la divisió de l'habitació en dues parts aproximadament iguals (fig. 5). Estava fet amb encofrat i el material emprat eren margues del terreny, les seues cares foren enlluïdes amb estuc de

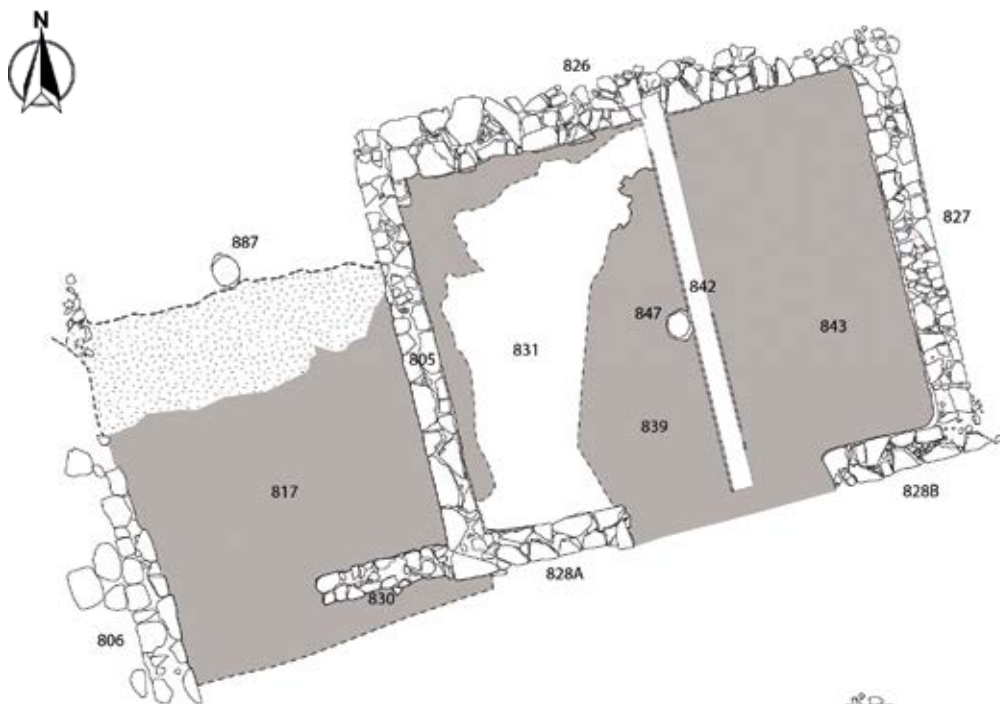

FIGURA 5.
Planta dels ambients
1 i 2 en la tercera
fase d'ocupació.

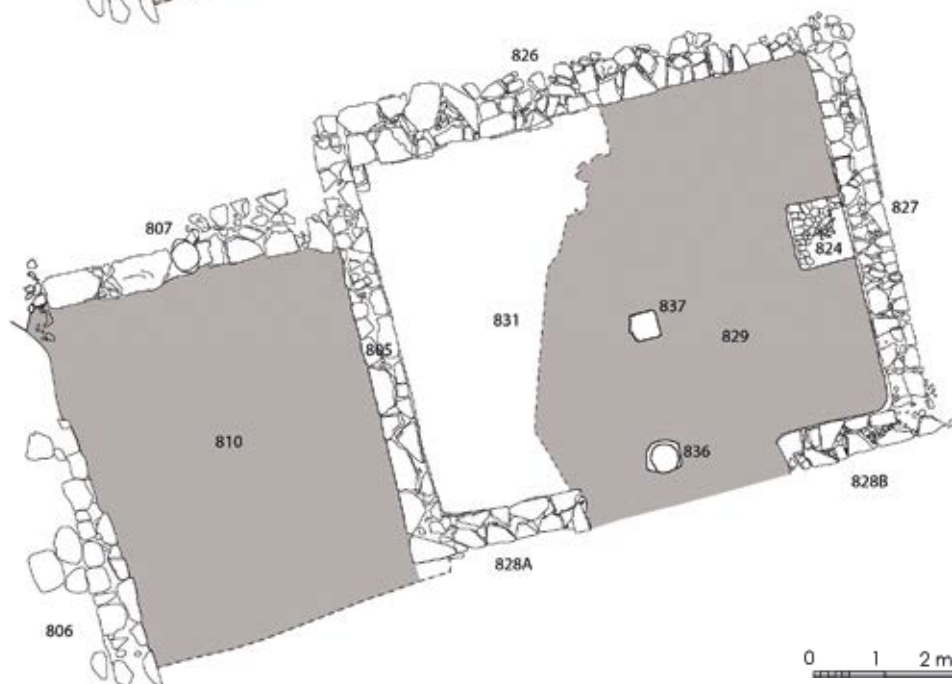

FIGURA 6.
Planta dels ambients
1 i 2 en la quarta
fase d'ocupació.

calç i la seua funció, com sabem per l'ús sincrònic que es féu de la base de columna UE 847, no fou mai estructural. La seua construcció al bell mig de l'accés obligà al seu eixamplament cap als dos costats per tal de possibilitar una entrada suficient a cadascun dels nous espais, segons pot deduir-se de l'aparició dels fonaments del mur UE 828 al nou buit resultant de 2,75 m d'amplària. A continuació foren enlluïdes amb estuc de calç les parets d'ambdues habitacions i s'habilità un nou paviment de terra piconada amb graves al costat est de l'ambient (UE 843), mentre que al costat oest sembla que es mantingué en ús el paviment UE 841 (=849) o ja el nou UE 839.

Finalment es derrocà el barandat UE 842 i tot l'Ambient 2 passà a ser, de nou, un espai diàfan. Es preparà un paviment de terra piconada (UE 829), sobre el qual es diposà una llar formada per una gran rajola de 80 x 62 cm (UE 824) que recolzava en el mur UE 827 (fig. 6), molt semblant a la documentada en la tercera fase de la *domus* excavada a l'extrem de la plataforma superior (Arasa, 2009b: 68, fig. 53). Sobre la base de columna UE 847 que articulava l'habitació inicialment, al bell mig de l'arrasat barandat UE 842, es col·locà un carreu amb una moosa en forma de cua de milà (UE 837); un poc més cap al sud, també sobre les restes del barandat, es posà una

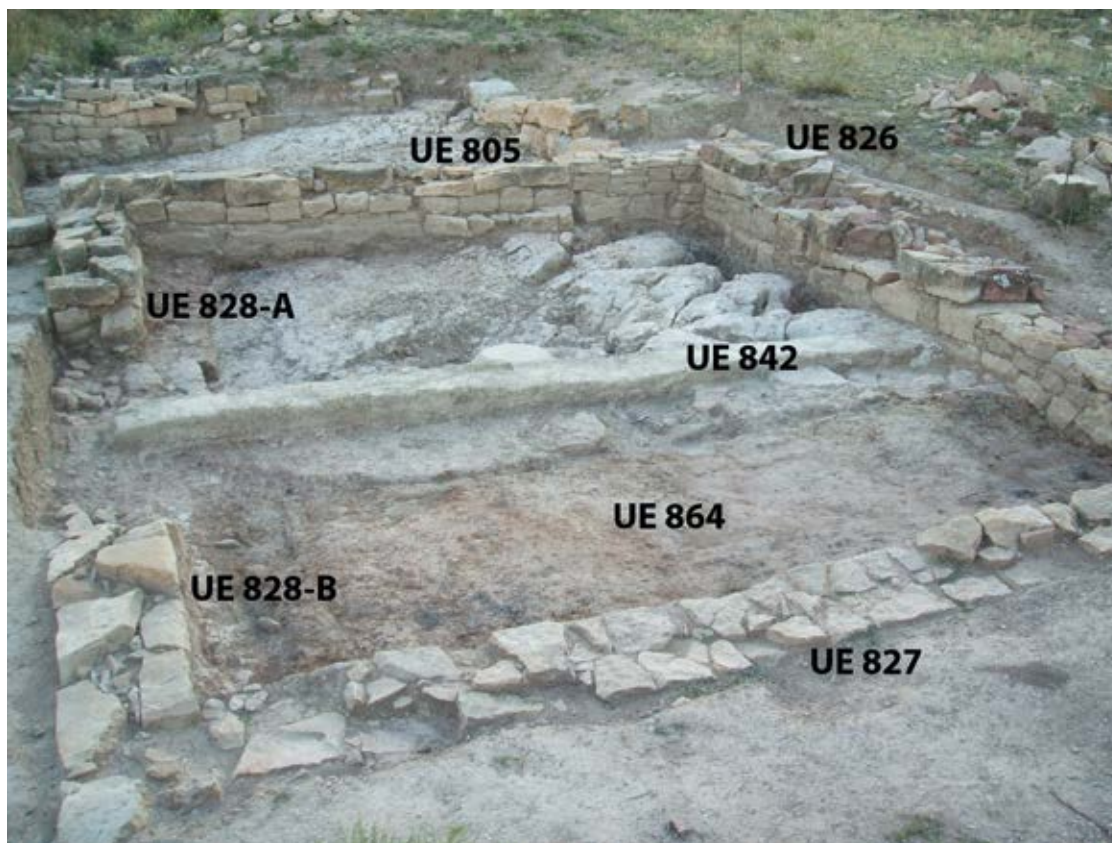

FIGURA 7. Perspectiva de l'Ambient 2 amb les principals unitats muràries.

altra base de columna (UE 836), tots dos procedents d'alguna altra construcció. La seua presència pot explicar-se perquè possiblement, en tornar a ser un espai diàfan, es reforçà el sostre amb dos nous punts de sosteniment. D'altra banda, aquesta fase d'ocupació s'evidencia també per l'amortització de l'estuc conservat en els murs UUEE 805 i 827. Amb posterioritat, l'edifici degué abandonar-se i s'ensorrà, de manera que alguns fragments de teula impactaren sobre el paviment UE 829. Aquest nivell d'enderrocs (UE 823) que cobreix tot l'Ambient 2 deu estar molt erosionat, ja que la seua grossària és molt reduïda. Entre les ceràmiques trobades sobre el terra hi ha alguns fragments de TSH i TSA A, el que només permet plantejar una data d'abandonament molt general entre els segles II i III.

En darrer lloc, cal assenyalar que, tot i que la superfície situada a l'oest del mur de tàpia UE 842 fou excavada, al costat est restaren almenys dos nivells per excavar per manca de temps: el paviment d'argila piconada amb evidències de rubefacció UE 864 i el seu corresponent nivell de preparació, encara no numerat (fig. 7). Aquests s'assenten directament sobre la roca i foren tallats per la rasa constructiva (UE 865) del mur UE 827. Per tant, cal esperar a l'excavació d'aquest paviment per obtenir una datació que pot situar-lo en una fase preromana. D'altra

banda, en els treballs de neteja del mur UE 826, que tanca pel costat nord l'Ambient 2, es trobà un paviment de morter (UE 883) pertanyent a una estança situada en una cota superior que resta per excavar.

A més del material ceràmic, l'excavació proporcionà altres peces singulars en les UUEE 815, 817, 829, 835 i 864, que cal interpretar com estrats d'anivellament, per la qual cosa es tracta d'objectes que aleshores ja estaven amortitzats o extraviats (fig. 8): una petita destal i una sivella de bronze; un exemplar sencer d'agulla per al pèl d'os (*acus crinalis*), a més d'altres incomplets; un penjoll també d'os amb decoració incisa a base de petits cercles amb un punt al centre; i els fragments de sengles braçalets d'ivori i lignit que ja hem esmentat. Una peça ceràmica de gran interès –que s'estudia per primera vegada a la ciutat– és un fragment de clavilla ceràmica de forma tubular, possiblement un *clavus coctile*. Es tracta d'elements propis d'ambients termals que s'empraven com a separadors dels *lateres* de les *concamerationes*, l'ús del quals es generalitza en els segles II-III (Bouet, 2003: 67-83). Pel seu interior passaven els claus de ferro que per un extrem anaven clavats a la paret i per l'altre acabaven en forma de T o aspa i subjectaven les plaques ceràmiques que formaven la cambra per on circulava l'aire calent. La seua presència pot explicar-se probablement per la proximitat d'uns *balnea*

FIGURA 8. 1) Copa de TSI amb el segell intradecoratiu *Saturn[inus]*; 2) Imitació d'antoninià de Claudi II; 3) Fragment de braçalet d'ivori; 4) Fragment de braçalet de lignit; 5) Extrem d'un *clavus coctile*; 6) *Acus crinalis*; 7) Carreu de l'Ambient 2 (UE 837).

que devien estar situats en aquest sector, no lluny de l'entrada a la ciutat i al voltant del fòrum, que fins ara no s'han pogut localitzar.

Donada la incertesa sobre la pròxima continuïtat dels treballs d'excavació a la Moleta, el sondeig 8 fou colgat amb la mateixa terra recuperada en aquesta campanya, amb un cobriment previ de les estructures amb fibra geotèxtil.

Conclusions

A pesar de la seua limitada extensió i de què la falta de temps no permeté la finalització de l'excavació de l'Ambient 2, aquesta campanya ha resultat de gran importància per al coneixement dels diferents períodes de la història de l'assentament. En primer lloc, tot i que quasi totes les estructures d'època preromana degueren arrasar-se en la profunda reestructuració de l'espai urbà que tingué lloc al principi del període imperial, en aquest sondeig, per davall dels nivells d'ocupació dels segles II-III als quals pertanyen els dos ambients excavats, s'han trobat diversos testimonis d'aquest període: fonaments de murs, llars i paquets sedimentaris anteriors al període imperial que no sempre han pogut datar-se amb precisió. En l'Ambient 1, aquest és el cas de la UE 835, que compta amb un nombrós conjunt constituït exclusivament per ceràmica ibèrica i feta a mà, i dels murs associats UUEE 838 i 860; i en l'Ambient 2, del mur UE 868, el paviment UE 864 i la llar UE 880. D'època posterior és la UE 851, que ha proporcionat ceràmiques fetes a mà amb decoració brunyida, incisa i impresa que poden situar-se en el Ferro antic, ceràmica ibèrica, un fragment de ceràmica àtica de vernís negre i un de gobelet de ceràmica de parets fines del tipus Mayet II que data dels segles II-I i en proporciona la cronologia més recent. Aquest fet és de gran interès perquè prova l'àmplia ocupació de la zona en el període iberoromà, ja documentada en les capes VI-VII del sondeig 3 de l'excavació de 1960, situat a pocs metres cap al SO, amb un context ceràmic aproximat (Arasa, 1987: 48-52 i 71-72).

En conjunt, aquests sondeigs confirmen l'ocupació de la Moleta a partir del segle VII, en la mateixa època que l'assentament i necròpolis de la serra de Sant Joaquim de la Menarella (Vizcaino, 2007); la seua continuïtat en el període ibèric almenys en els segles V-IV; i el seu auge a partir de la conquesta romana quan degué constituir-se en un important nucli de població, fet que probablement degué ser decisiu en la seua promoció a municipi probablement en el regnat de l'emperador August (Arasa, 2009b: 86-87). En aquest context, la troballa d'un as d'*Illirta*, seca de la qual ja s'han trobat dues unitats al jaciment (Tor-

regrosa i Arasa, 2014: 333-335 i 351, núm. 19-20), afirma les intenses relacions de l'*oppidum* amb les seques de la vall de l'Ebre que poden explicar-se per la seua localització i el consegüent paper que jugà en les comunicacions entre aquesta regió i la zona nord del litoral valencià (Arasa, 2010).

En segon lloc, la datació dels dos ambients excavats en aquesta campanya entre el darrer terç del segle I i el II, demostra la inexistència de restes arquitectòniques que podien associar-se a la reforma estructural del sector a principis de l'Imperi amb motiu de la construcció del complex forense després de la seua promoció municipal. Una excepció podria ser la petita canalització UE 816, que és anterior al mur 807 de l'Ambient 1, que fins ara no ha pogut ser ben datada. Aquesta podria estar relacionada amb una estança que es troba al nord de l'Ambient 2, en una terrassa un poc elevada sobre aquest que, segons la neteja practicada en el mur UE 826 que el tanca per aquest costat, compta amb un paviment de morter (UE 883); la canalització podria ser l'eixida d'aigües d'aquesta estança, tot i que l'amplària del seu *specus* –només de 13 cm– sembla insuficient per a tal funció. Sembla com si la reforma d'aquesta zona, amb la construcció d'aquests dos ambients, hagués arrasat les restes d'aquesta hipotètica fase i només hagués conservat petites restes del període iberoromà i potser anteriors. Tanmateix, la presència de nombrosos fragments de ceràmica TSI, amb segells com l'intradoratori de *Saturninus*, el del terrissaire *Restitutus* i un tercer il·legible *in planta pedis* anteriorment esmentats, a més d'altres produccions com les parets fines, fragments de pintura mural i motlures de guix, són prova inequívoca de l'existència d'aquesta fase, que fins ara només pot documentar-se a partir de la presència del material moble.

La darrera aportació d'aquesta campanya està relacionada amb el que cada vegada més clarament sembla el moment final de l'ocupació estable de la ciutat. Més enllà de l'indubtable interès de les successives reformes que experimentaren ambdós ambients excavats, l'aparició de ceràmica TSA C ens proporciona una datació *post quem* del 220-230 per a aquesta darrera fase. Aquesta producció ja s'havia trobat en posició estratigràfica en la capa IV del sondeig III de l'excavació de 1960, situat a poca distància del nostre Sondeig 8, en relació amb una construcció de la qual es trobà la porta, on també donava la datació més moderna (Arasa, 1987: 44, 76 i 86; 2009b: 89; 2014: 101). Però la troballa d'una imitació d'antoninià de Claudi II (ca. 268-270) a la UE 214, que és la preparació del paviment associat al tancament de l'Ambient 1 pel costat nord amb la construcció del mur UE 807, en la seua darrera reforma, permet avançar i precisar-ne un poc més la data d'abando-

nement, que cal portar cap al final del segle III o ja en els primers anys del IV. Fins ara es coneixien altres tres antoninians d'aquest emperador en la ciutat, una moneda molt freqüent que seguirà en circulació fins al segle V (Torregrosa i Arasa, 2014: 343-344 i 357, núm. 78-80). D'altra banda, el fet que en la darrera reforma de l'Àmbient 2, quan s'amortitza el barandat i torna a ser un espai diàfan, s'utilitzi com a base de columna un carreu procedent d'un parament d'*opus*

quadratum, pot trobar explicació en la falta de cura en la conservació de construccions de certa entitat –potser públiques– i el seu derrocament o desmantellament i espoli, en una primera fase que s'avançaria poc de temps al col·lapse de la vida urbana. La crisi de la ciutat, però, havia començat ja amb l'abandonament de la *domus* excavada en l'extrem nord de la plataforma superior, que pot situar-se cap a la meitat del segle II.

Bibliografia

ARASA I GIL, F. (1987): *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports*. Castelló de la Plana. (Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 2).

– (2009a): «Vuitena campanya d'excavacions a la ciutat romana de Lesera (La Moleta dels Frares, Forcall-Els Ports)», *Saguntum*, vol. 41, pp. 233-236.

– (2009b): *La ciutat romana de Lesera*. Forcall: Ajuntament de Forcall (Castellón).

– (2010): «La via romana de la Roca Tallada (Palanques, Castelló). El paper de la ciutat de Lesera en les comunicacions entre la vall de l'Ebre i la zona nord de la costa valenciana», *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XXVIII, pp. 327-357.

– (2014): «Lesera (Forcall, Castellón). Balance de las excavaciones realizadas entre 2001 y 2009», en *Actas de las Jornadas sobre Ciudades Romanas Valencianas (Alicante, 3-4 de diciembre de 2013)*. Edició de Manuel Olcina. Alicante: MARQ, Diputació de Alicante, pp. 85-106.

BOUET, A. (2003): *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*. 2 vol. Rome: École française de Rome. (Collection de l'École française de Rome, 320).

DUARTE MARTÍNEZ, F.-X.; MOLINOS CARCELLER, LI. i PÉREZ MILIÁN, R. (2015): *Informe Preliminar. La Moleta dels Frares (Forcall, Ports). Campanya 2015 (Taller d'Ocupació: auxiliars d'Arqueologia)*. Inèdit.

OXÉ, A. i COMFORT, H. (2000): *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*. Bonn: Habelt.

PALMER I BROCH, J. (2009): *Informe Preliminar. Excavació Ordinària Lesera 2009. Terrassa Central. Sondeigs 6, 8 i 9. (Forcall, Castelló)*, inèdit.

PÉREZ MILIÁN, R.; DUARTE MARTÍNEZ, F.-X. i ARASA I GIL, F. (2015): «Novena campanya d'excavacions a la ciutat romana de Lesera (La Moleta dels Frares, Forcall-Els Ports)», *Saguntum*, vol. 47, pp. 269-273.

TORREGROSA, J. M. i ARASA, F. (2014): «La circulació monetària en la ciutat romana de Lesera (la Moleta dels Frares, Forcall-Castellón) y su territorium», *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XXX, pp. 311-371.

VIZCAÍNO LEÓN, D. (coord.) (2007): *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella: estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II, Refoies y Todoella*. Valencia: Renomar, Ein-Mediterráneo.